

İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ SOSYO-EKONOMİK POLİTİKALARIN ANALİZİ*

Alparslan UĞUR¹

Ahmet ERTAN²

ÖZET

19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için dönüşüm ve değişimin asrı olmuştur. Her alanda değişim yaşandığı gibi demokrasi alanında da gelişmeler meydana gelmiştir. Özgürlük ve bağımsızlık nidalarıyla örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 yılından Bab-ı Ali Baskınının gerçekleştiği 1913 yılına kadar mecliste muhalefet pozisyonunda kalmış ve fikirleri ile iktidara yön vermeye çalışmıştır. Bu süreçte cemiyet, programında yer alan tarım, ticaret, sanayileşme ve vergi politikalarını uygulamakta güçlük çekmiştir. 1913 yılında tam iktidarı ele aldıktan sonra üzerinde yıllarca düşünülmüş ve yıllarca kongrelerde tartışılmış olan fikirler uygulanmaya başlanmış, Cihan Harbinin patlak vermesiyle öncelik vatan savunması olsa da modernleşme çabalarından asla taviz verilmemiştir. Çalışmada İttihat ve Terakki döneminde uygulanan iktisadi ve mali, demografik, sosyal ve siyasi politikalar ve sonuçları analiz edilmiştir. İttihatçı kadroların fikir ve düşünceleri Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini oluşturmuş ve yeni cumhuriyetin devlet politikaları haline dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Maliye Tarihi, Savaş Ekonomisi, Ekonomi Politikaları.

Jel Kodları: Z18, H56, E60.

ANALYSIS OF SOCIO-ECONOMIC POLICIES IN THE THE PERIOD OF UNION AND PROGRESS

ABSTRACT

The 19th century has been the century of change and transformation for the Ottoman Empire. Just as the transformations happening in every field, there have been developments in democracy as well. From 1908 through the year of 1913 when the Raid on the Sublime Porte happened, The Committee of Union and Progress which had been shaped by cries of liberty and independence had stayed in the opposition in the assembly and tried to lead the government with its ideas. During this time, the committee struggled with the application of the policies in its program regarding agriculture, trade, industrialization, and taxes. After gaining full control in 1913, the ideas that have been thought on and discussed in congresses for years had started being carried out. While the main focus was the defence of the country with the outbreak of the First World War, modernization efforts had never been compromised. In this study, economical, financial, demographic, social, and political policies implemented during Union and Progress and their results were analysed. The ideas of the Union and Progress cadre have shaped the fundamentals of the Republic of Türkiye and became the state policies of the new republic.

Keywords: Fiscal History, War Economy, Economic Policies.

Jel Codes: Z18, H56, E60.

* Bu çalışma 2021 yılında Doç. Dr. Alparslan Uğur danışmanlığında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı'nda Ahmet Ertan tarafından yazılan "İttihat ve Terakki Dönemi İktisadi ve Mali Politikaların Sosyoekonomik Sonuçları" adlı tezden türetilmiş ve güncelleştirilmiştir.

¹ Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, alparslanugur@hotmail.com, ORCID NO: 0000-0001-8881-1745.

² Maliye Bilim Uzmanı, ahmetertantr@gmail.com, ORCID NO:0000-0002-5282-3338.

1. GİRİŞ

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşuna Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler zemin hazırlamıştır. Yeni Osmanlılar oluşumuna göre imparatorluğun en büyük sorunu yönetimin keyfiyetten hukuki zemine geçemeyişidir. Tanzimat bu yöndeki umutları artırsa da tam bir başarı sağlayamamıştır. Yeni Osmanlılar hareketi Tanzimat ile başlayan siyasi reformların daha da ileriye taşınmasını savunmuştur (Söğütü, 2010:6). Bu entelektüel hareket 1860'lardan itibaren meşrutiyet düşüncesini tartışmaya başlamış ve bu düşüncenin, imparatorluğu canlandırıp dirilteceğine inanmıştır (Çavdar, 1991:10). Jön Türk hareketinin kaynağı Tanzimat reformları sonrasında oluşan Yeni Osmanlılar hareketine dayansa da bu hareketi ortaya çıkaran en önemli etken II. Abdülhamid dönemi uygulanan politikalarıdır. (Demir, 2012:106). Jön Türklere göre imparatorluğu düştüğü bu dar boğazdan kurtarmanın yegâne çözümü 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konulması ve meclisin açılmasıdır (Söğütü, 2010:10).

Muhallif bir hareket olarak ortaya çıkan İttihat ve Terakki'de üç isim ön plana çıkmış ve onların kararları devletin politikalarını belirler hale gelmiştir. Harbiye Nazırlığında Enver Paşa, Bahriye Nazırlığında Cemal Paşa ve 1917'de sadrazam olan Talat Paşa, Cihan harbi öncesi ve devamında devletin başında bulunmuştur (Lewis, 2020:305-307). İttihatçılar henüz başlayan Büyük Savaş'ta devleti mevcut yalnızlığından kurtarma arayışlarına girmiş, ilk olarak İngiltere'ye, ardından Bulgaristan'a, ardından da Fransa'ya ittifak talebinde bulunmuş ancak bu üç girişimden de sonuç alamayınca son dönemlerde zaten yakınlaşmış olduğu Almanya ile bir ittifak oluşturmuştur (Armaoğlu, 2020b:88). İttihatçıların ittifak oluşturmaktaki amaçlarından biri Osmanlı'nın uzun süredir Avrupalı devletler tarafından eşit görülmemesidir. Oluşturulan bu Türk-Alman ittifakıyla aslında uzun zamandır küçümsenen Osmanlı, artık eşit kabul edilmişti. İttihatçılar kuşkusuz ki milli egemenliğin gerçekleşmesinin ancak iktisadi egemenliğe sahip olmaktan geçtiğinin farkındaydı (Ahmad, 1999:191). Bu amaçlandığı içindir ki savaşın yoğun gündemi içerisinde dahi İttihatçı kabineler, devleti ekonomik özgürlüğe kavuşturacak önemli girişimlerde bulunmuştur. Savaş döneminde bu amaca ulaşmak adına Türk burjuva sınıfı oluşturulmaya çalışılmış, şirketler, bankalar, kooperatifler kurmayı amaçlayan iktisadi Türkçülük ön plana çıkarılmıştır (Akşin, 2009:426).

2. İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan Abdülhamid'i tahttan indirmek amacıyla 21 Mayıs 1889'da İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adıyla gizli bir örgüt olarak kurulmuştur. Cemiyetin ilk kurucuları, Askeri Tıp Okulu öğrencilerinden Ohrili Arnavut İbrahim Ethem (Temo), Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit Bey, Arapkirli ve Abdullah Cevdet Diyarbakırlı ile İshak Sükuti'dir (Örs, 2013:689).

Hürriyet hareketine giden yolda patlama noktası 9 Haziran 1908 tarihli Reval görüşmeleri olmuştur. Reval görüşmelerinde Rus ve İngilizlerin Rumeli'yi parçalama planlarına Yıldız'ın sessiz kalmasına İttihatçılar büyük tepki göstermiştir. 15 Haziran'da Niyazi Bey, Resne ve Ohri civarında Enver Bey ise Tikveş, Hasan Bey Arnavutluk bölgesinde dağa çıkarak yönetime isyan bayrağını açmıştır (Tunaya, 2009:133-134). Abdülhamid'i meşrutiyete ikna edemeyen itttihatçılar 23 Temmuz 1908 sabahı Manastır'da 21 pare top atışı ile birlikte meşrutiyeti ilan etmiştir. Durumun ciddiyetini kavrayan Abdülhamid 24 Temmuz günü Kanuni Esasi'yi yürürlüğe koyduğunu ilan ederek 2. Meşrutiyet dönemini başlatmıştır (Armaoğlu, 1997:602-603).

1908 Aralık ayında seçime gidilmiş ve İttihatçılar büyük oranda sandalye kazanmayı başarmıştır. Fakat seçim sonrası kurulan Kamil Paşa Hükümeti'nde İttihatçılardan bir isim dahi kabineye girememiştir. Yani İttihat ve Terakki seçimde çoğunluğu elde etmiş olmasına rağmen iktidar etme görevini üstlenememiştir (Çavdar, 1991:41-42). Ülkede ayaklanmalar artmış, özellikle Makedonya'dan Saray'a öfkeli mektuplar gönderilmiş, 3. Ordu Abdülhamid'i anayasaya uygun davranmamakla suçlamıştır. Her ne kadar Harekat Ordusu'nun İstanbul'a gelmesi engellenmek istense de, ordu birlikleri 11 Nisan'da şehre giriş yapmıştır. Mebusan ve Ayan Meclisleri ordu bildirisini kabul etmiş, kısa süre sonra da Şeyhülislam'ın onayı alınarak Abdülhamid tahttan indirilmiş ve yerine Mehmet Reşat tahta çıkarılmıştır (Ahmad, 1999:65-66). İttihat ve Terakki bu olay sonrasında, Cavid Bey'i Maliye Nezareti'ne, Talat Bey'i de Dâhiliye Nezareti'ne getirerek denetleme iktidarını kuvvetlendirmiştir (Armaoğlu, 2020a:598).

1914 yılına gelindiğinde dünya hızla bir paylaşım savaşına girmiş, Osmanlı kabinesi hem bu savaşı hem de bu savaşın Osmanlı'yı paylaşım açacağına farkına varmıştır. İttihatçılar bu felaketi en azından on beş sene uzatabilecek, bu sayede de ekonomik ve sosyal kalkınmaya ulaşabilecek hedefler planlamıştır. İttihat ve Terakki yönetimindeki Osmanlı ordusu savaş boyunca farklı cephelerde savaşmıştır. Güneyde Sina, Kanal ve Irak cephesinde, batıda Çanakkale, doğuda Kafkasya'da ve son olarak Doğu Avrupa'da da Galiçya cephesinde savaşan ordu özellikle Çanakkale, Galiçya ve Kut'ül Amare'de büyük ve şaşalı galibiyetler kazanmıştır (Çavdar, 1991:82-83). Her ne kadar savaş kaybedilse de savaş döneminde olunmasına rağmen önemli iktisadi ve mali reformlar gerçekleştiren İttihatçılar uyguladıkları politikalarla kalkınma politikalarında önemli başarılar kazanmışlardır.

3. İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ SOSYO-EKONOMİK POLİTİKALAR VE SONUÇLARI

1908 yılında meşrutiyetin ilanı ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen sürede İttihat ve Terakki yönetimi ekonomiyi modern bir yapıya kavuşturarak Osmanlı'nın yıkılmasını önlemek istemiştir. Bu süreçte ittihatçı kadrolar yeni kanunlar koyarak, yeni okullar, yeni kurumlar açarak modernleşmeyi halka aktarmaya çalışmışlardır. Bu süreçte imparatorluğun dağılmasının önüne geçemeseler de yeni kurulacak olan devletin temellerini inşa etmişlerdir.

3.1. İktisadi ve Mali Politikalar ve Sonuçları

İttihat ve Terakki'nin 1908-1918 yıllarında uygulamaya çalıştığı iktisadi ve mali politikalar, yeni kurulacak genç cumhuriyetin iktisadi politikalarını şekillendirmiştir.

3.1.1. Karaborsa ve Enflasyon

Osmanlı Devleti 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan ederek Cihan harbine dâhil olmuştur. Kısa süre içinde savaşa katılan diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da temel gıda maddelerinde kıtlık meydana gelmiştir. Bu kıtlığın temel sebebi ilan edilen seferberlik neticesinde tarımsal üretimin düşmesidir. Savaşan diğer ülkelere göre Osmanlı'nın durumu daha da vahimdir. Özellikle savaşlar nedeniyle önemli sayıda nüfusun askere alınması, askere giden köylünün var olan tohumluklarını satması, çekirge istilası ve askeri nakliyat, savaş ve iaşede kullanmak amacıyla köylünün çift hayvanlarına el konulması tarımı imkansız hale getirmiştir (Toprak, 2017:440).

İttihat ve Terakki hükümeti savaşa girmeden önemli stoklar yapsa da stoklar yapılırken savaşın bu denli uzun sürmesi öngörülemedi. Ayrıca savaş sırasında ticaret yollarının bu

kadar kapanması da beklenmemiştir. Genel eğilim savaşın birkaç ay içerisinde biteceği ve yayılmayacağı şeklindeydi. Savaşan ülkeler 1914 yılının yılbaşında evde olacaklarını düşünüyorlardı (Gözcü, 2016:135). 1915 yılı ortalarında savaşın bitmesi beklenirken savaş daha şiddetlenmiş, savaş şiddetini artırdıkça tüm dünya genelinde iase problemleri yaşanmaya başlamıştır. Temel tüketim mallarının fiyatları sabitlense de ülkedeki karaborsacılık, istifçilik ve depoculuk engellenememiş, savaş koşullarında azalan üretim ve artan talep, fiyatların çok hızlı artmasına neden olmuştur (Korkmaz, 2020:253).

Tablo-1: Savaş Yıllarında Temel Tüketim Maddelerinin Fiyat Gelişimi (Okka/Kuruş)

	Temmuz 1914	Ocak 1917	Eylül 1917	Ocak 1918	Eylül 1918
Şeker	3	62	150	140	250
Kahve	12	160	450	1000	600
Pirinç	3	35	90	95	90
Makarna	3	42	90	110	95
Patates	1	8	20	36	27
Fasulye	4	19	55	65	65
Soğan	0,5	6	11	16	16
Zeytinyağı	8	45	140	200	180
Tuz	1,5	2,5	2,5	2,5	5,5
Süt	2	9	19	40	45
Kaşarpeyniri	12	55	130	250	280
Koyun eti	7	28	65	130	120
Sadeyağ	20	100	210	260	400
Yumurta	0,5	1,5	2,5	7,25	4,25
Sabun	7	32	75	140	140
Gazyağı	1,5	50	110	125	160
Odun kömürü	0,5	2,75	5,5	10	13
Odun	45	150	320	380	540

Kaynak: (Toprak, 2017:527).

Tablo-1 incelendiğinde savaş yıllarındaki temel tüketim maddelerindeki fahiş artışlar görülmektedir. Hükümet fiyatları baskılamaya çalışsa da başaramamıştır. Temmuz 1914'te 1,5 kuruş olan gazyağı, Eylül 2018'de 160 kuruşa yükselmiş, Temmuz 1914'te 3 kuruş olan şeker Eylül 2018'de 250 kuruşa fırlamıştır. Şeker Osmanlı halkı için hep önemli bir tüketim maddesi olmuş, şeker fiyatının bu denli artışının halk üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Bu süreçte pirinç, makarna, fasulye, et ve süt gibi temel gıda ürünlerindeki hızlı fiyat artışlarından ötürü halk zor günler geçirmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti seferberlik ilan edince bir okka ekmek 55, simit ekmeği ise 45 paraya satılmaya başlanmıştır (Gözcü, 2016:142).

Tablo-2: Savaş Yıllarında Geçinme Endeksi (1914=100)

	Osmanlı	İngiltere	Fransa	Almanya	İtalya	Avusturya
1914	100	100	100	100	100	100
1915	130	123	118	125	109	158
1916	212	139	135	164	136	337
1917	846	175	159	245	195	672
1918	1.823	203	206	293	268	1.163
1919	1.424	221	259	401	273	2.492

Kaynak: (Toprak, 2016:204).

Cihan Harbi'nin içinde bulunan ülkelerin hepsi savaş süresince zor günler geçirmiştir. Bu süreci maliyesi kuvvetli olanlar daha hafif bir şekilde atlarken Osmanlı gibi iflasın eşliğinde olanlar büyük yaralar almıştır. Tablo 2'de gösterilen savaş yıllarındaki geçinme endeksi incelendiğinde; İngiltere, Fransa ve İtalya'nın hem iktisaden güçlü hem de savaşın kazanan tarafında oldukları, bu süreçte geçinme endekslerinin 3 katına dahi ulaşmadığı görülmektedir. Osmanlı tarihinde ilk kez bu derinlikte fiyat hareketleriyle karşılaşmış, enflasyon o günkü ifadesiyle "gala-i as'ar" olmuştur. Dünya tarihinin ilk derin enflasyonunu Osmanlı yaşamıştır. Her ne kadar savaş sonrası Almanya'da hiper enflasyon söz konusu olsa da savaş yıllarında Osmanlı bütün ülkeleri geride bırakmıştır (Toprak, 2017:526).

Savaş gibi bir ortamda İttihatçılar İstanbul ve çevresinin iâşesini karşılamak amacıyla Şehremaneti, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyeti'nden Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında bir "ticari teşkilat" oluşturmuştur. Bu teşkilata Heyeti Mahsusa-i Ticariyye adı verilmiş ve heyet tüm tüketim maddelerinin temini için faaliyetler yürütmüştür. Heyet, Anadolu'daki tahıl merkezleri ile bağlantı oluşturmuş ve toplamda 3600 vagon buğdayın İstanbul'a sevki için Konya'daki tüccarlarla anlaşma sağlamıştır (Korkmaz, 2020:256-257). Hükümet ayrıca et kesim ve satımına sınırlama getirmiştir. Erzak Temin Komisyonu aldığı kararla haftada 4 gün et kesilebileceğini, kalan 3 günde et kesmenin ve satmanın yasak olduğunu ilan etmiştir (Tasviri Efkâr Gazetesi, 1917). Bu süreçte temel gıdaların ihracatı yasaklanmış, ekme, tuz, şeker gibi maddelere tavan fiyat belirlenmiş, köylüye tohum desteği sağlanmış, mahsulün kaldırılması için köy ihtiyar heyetleri görevlendirilmiştir. Ziraat ve Dahiliye Nezareti ortak bir talimatname yayınlayarak köy halkından imece usulünü uygulamasını ve özellikle silah altındaki kişilerin topraklarından faydalanılmasını istemiş, askerlik görevi olmayanlara zorunlu tarımsal mükellefiyetlik getirmiştir (Toprak, 2017:442).

3.1.2. Tarımsal Reform - Aşarın Kaldırılması

İttihat ve Terakki kuruluşundan itibaren tarım politikalarına sürekli olarak önem vermiş, yapılan tüm kongrelerinde tarımın gelişmesi, ticarileşmesi ve köylünün desteklenmesi yönündeki tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur. 1908 yılında gerçekleştirilen Selanik Kongresi'nde aşar vergisini yarıya düşüreceklerini, köylüye faizle kredi sağlayacaklarını ve tarımda modern okullar açacaklarını beyan etmişlerdir. 1913 yılına kadar muhalefetten tarım politikalarına yön vermeye çalışan fakat sesini duyuramayan İttihatçılar, iktidarı ele aldıktan sonra tarımsal politikaları ve tarımdaki vergi yükünü sürekli olarak gündeme getirmiş ve tartışmıştır (Erdoğan, 2019:67).

İttihat ve Terakki döneminde tarım alanında tartışılan konular arasında yer alan aşarın kaldırılması konusu İttihat ve Terakki mebuslarınca dile getirilmiş, mecliste şiddetli tartışmalara yol açmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti aşar vergisinin halkın üzerinde oluşturduğu yükün ne pahasına olursa olsun kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir. 7

Kânunuevvel 1325 tarihinde Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi ve Ankara mebusu Kasım Bey çiftçileri yıllardır ezen ve zor durumda bırakan aşar vergisinin çiftçiler lehine düzenlenmesi yönünde kanun teklifi vermiştir. Bu teklif şu şekildedir: “*Bir taraftan milletin mültezimlerden çekmiş ve çekmekte olduğu mezalim ve diğer taraftan birçok mütegalibenin Aşar Vergisi vermemekte bulunmasından dolayı Hazine-i Devletin dışarı olduğu zarar ve ziyana herkesin malumudur. Bir an evvel hem milleti mültezimlerin mezaliminden kurtarmak ve hem de ziyana uğramakta olan Hazine-i Devleti telâfi ve sıyanet eylemek elzem bulunduğundan, bu sene behemahal Meclisçe tasdik edilmek üzere Aşar Nizamnamesinin tertip ve tanzimiyle serian Meclisi Mebusana irsali zmnında Maliye Nezaretine tebligat ifasını selâmeti millet namına teklif eyeriz* (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi Cilt 1, 1325:348). Ancak ilerleyen süreçte patlak veren Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonrası bu konu gündemden düşmüş, I. Dünya Savaşı’nın da başlamasıyla beraber hayata geçirilememiştir.

Milli Kurtuluş Savaşı sürerken köylünün içinde bulunduğu durumun farkında olan Mustafa Kemal, aşar vergisi ile ilgili “*Meclisin ödevi köylüyü ağır aşar vergisinden kurtarmak, ona başka kolaylıklar sağlamaktır*” demiştir. Bunun ne zaman gerçekleşeceği sorulduğunda ise “*Ama şu anda biz bunu yapamayız. Birçok zümrelerin kinini üzerimize çekmiş oluruz. Onlar bizden uzaklaşır ve istilacıları kovmak, halkın kurtuluşunu ve ülkenin bağımsızlığını sağlamak gibi başka görevimizi yapmaya engel olurlar. Milli davamızı çözümledikten sonra köylü ile uğraşabiliriz*” diye konuşmuştur (Avcıoğlu, 1998:352). İttihat ve Terakki döneminde de savaşlar nedeniyle gerçekleştirilemeyen aşar vergisinin kaldırılması konusu, Milli Mücadele zamanında da aynı sebepten dolayı ertelenmek zorunda kalmıştır. Savaşın kazanılması ve Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte halk için taşınmaz bir yük olarak değerlendirilen, bütçe gelirlerinin çeyreğinden fazlasını oluşturan aşar vergisinin kaldırılması teklifi mecliste oylamaya açılmış ve 153 geçerli oydan 151 kabul oyu alarak kabul edilmiştir (Gökbunar ve Bursalıoğlu, 2012:78-80).

Aşar vergisinin kaldırılması köylüyü mültezimlere yaptıkları fazla ödemedi kurtarılan, geçimlik düzeyinde üretim yapandan, pazar için üretim yapan seviyesine getirmiştir. 1925 yılını takip eden yıllarda ise tarımla uğraşanlardan alınan nisbi vergi yükü de düşmüştür. Böylelikle toplumda en yüksek vergiyi ödeyen tarım kesiminin vergi yükü azalırken, orta sınıf oluşturulması hedeflenmiştir (Gökbunar, 2006:196). Aşar vergisinin kaldırılmasıyla köylüler özgürce üretim yaparak üretim hacmini artıracak, üretimin artmasına bağlı olarak fiyat istikrarı sağlanacak, köylülerin toprakları değer kazanacak, mültezimlerin devre dışı kalmasıyla üreticinin kazancı artacak ve boş araziler ekilmeye başlanacaktır (Yeşilyurt ve Tuna, 2017:44-45). Aşar vergisinin kaldırılmasını izleyen yılda yeni vergilerin dâhil edilmesiyle önceki yıl 31 milyon lira açık veren bütçe, 8 milyon lira fazla vermiş, aşar vergisi yürürlükteyken tarımdan alınan vergiler tüm gelirler arasında %78 oranına sahipken 1926 ve 1927 yılları ile birlikte bu oran %10’a kadar gerilemiştir (Gökbunar ve Bursalıoğlu, 2012:78-82).

3.1.3. Sanayileşme Süreci

Osmanlı Devleti, Avrupa’daki sanayileşme hamlelerini takip edememiş, yabancılara verdiği imtiyazlar yüzünden sanayi sektöründe geride kalmıştır. Sanayinin gelişmemesinin en büyük nedeni Türk milletinin sermaye yetersizliği olmuştur (Kurt, 2012:149). İttihat ve Terakki milli iktisat düşüncesi kapsamında kapitülasyonları kaldırmış, ticari alanda Türkçeyi zorunlu bir dil haline getirmiştir. İttihat ve Terakki’nin bu çalışmaları Türkleri ticaret anlamında teşvik etmiştir. Bu amaçla Milli Türk Ticaret Birliği Ahmet Hamdi Başar Bey’in

öncülüğünde 1 Aralık 1922 tarihinde kurulmuştur. Birliğin amacı Türklerin ticarete daha etkin bir şekilde yer almasını sağlamaktır. Birlik kurulmadan yapılan çalışmalar neticesinde İstanbul'da iktisadi etnik dağılımlar incelenmiş ve bir rapor haline getirilmiştir. Bu rapora göre ithalat-ihracat ile meşgul olan tacirlerin sadece % 4'ü Türklerden oluşmaktadır. Ayrıca sigorta ve liman işletmeleri tamamen gayrimüslimlerin elindedir. Örnek vermek gerekirse İstanbul'da faaliyet gösteren 4267 işletmenin sadece 1202 tanesi Müslüman Türk tüccarlara aittir. Buralarda iş yapmak için Rumca, İtalyanca ve Fransızca bilmek gerekmektedir (Atatürk Ansiklopedisi, 2022). 1909 yılında Meclisi Mebusan'da sanayinin durumu hakkında konuşma yapan Paңcedoraf Efendi şunları ifade etmiştir; “...Nasıl ki arazi olmadan tarımsal üretim yapılamaz ise sermaye olmadan da sanayileşme gerçekleşemez. Sanatların vücudu sermayeye bağlıdır. Ziraat dahi sermayeye bağlıdır...” (Kurt, 2012:150; Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi Cilt 5, 1325:107).

Tablo-3: Sanayi Türlerinin Dışa Bağımlılığı

Sanayi Türü	Dışa Bağımlılık Yüzdesi
Gıda	39.2
Tahta	42.2
Debağat	64.1
Tekstil	76.5
Kimya	85.7
Ortalama	59.2

Kaynak: (Eldem; 1994:10).

Osmanlı Devleti'nde, 1913 yılı sanayinin dışa bağımlılığı tablo-3'te gösterilmiştir. Ülke 19. Yüzyılın başlarında kendisine yetebilen bir ülkeyken serbest ticaret anlaşmaları ve yerli sanayinin çöküşü ile dışa bağımlı hale gelmiştir. Gıda sektöründe dahi dışa bağımlılığın %40'a yakın olması devletin Cihan Harbi'nde iase problemi yaşamasına yol açmıştır. Tekstil sektöründe dünyada bir marka olan Osmanlı, 1913 yılına gelindiğinde neredeyse tamamen dışa bağımlı bir hale gelmiştir.

İttihatçılar 1908 yılında yaptıkları kongrede memleketin gelişmesi, sanayinin ve yerli üretimin artırılması için üretim temelli bir ekonomik model benimsemiştir. Buna göre uygulanan politika Türk milliyetçiliğine dayalı iktisadi politika anlayışının benimsenmesidir. Başta İstanbul ve Anadolu topraklarında milli iktisat politikaları uygulanmıştır (Coşkun, 2015:133). Osmanlı topraklarında dışa bağımlılığın en yoğun olduğu tüketim maddesi şekerdir. 1918-1913 arasında tekstilden sonra en çok ithal edilen ürün şekerdir. İttihat ve Terakki döneminde şeker meselesi ciddi bir şekilde ele alınmış ve şeker fabrikası kurmak için kanun tasarısı verilmiştir (Ballı, 2017:13-14). 1 Mart 1917 tarihli Tanin Gazetesi'nde, “Anadolu, Suriye ve El-Cezire bölgelerinde şekerin hammaddesi olan pancar ve şeker kamışının yetişebileceği alanlar tespit edilip ekim alanlarının belirlendiği” haberi yer almıştır (Tanin Gazetesi, 1917). Hükümet 1912 yılında Erzurum'da 80.000 TL sermayeli bir şeker fabrikası açmayı tasarlamıştır. Şeker fabrikası açmak için kurulan komisyon sonucunda ilk olarak Van, Bitlis, Sivas, Konya, Kastamonu, Ankara, Kosova, Manastır, ikinci olarak ise Edirne ve Aydın gibi illerde pancar üretimi ve şeker fabrikasının kurulması gündeme gelmiştir (Ballı, 2017:15-16). Uygulanan politikalar sermaye yetersizliği, üreticilere gerekli teşviklerin sağlanamaması ve savaş koşullarından dolayı gerçekleştirilememiştir.

Osmanlı devletinde kapitülasyonlar ve 1838 yılında imzalanan serbest ticaret anlaşmaları ile yerli sanayinin gelişimi engellenmiştir. İttihat ve Terakki hükümeti bunca zorluklara ve savaşlara rağmen sanayinin gelişimi için büyük çabalar harcamıştır. 1913 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu, sanayinin gelişmesi için çıkarılmış ve 15 yıl

yürürlükte kalmış bir yasadır. Fakat bu kanun çerçevesinde kullanılan kredilerin büyük bir çoğunluğunu yabancılar kullanmıştır (Kasalak, 2012:67-68). 1927 yılında Teşviki Sanayi Kanunu revize edilip tekrar yürürlüğe konulmuştur.

3.1.4. Mali Politikalar

İttihat ve Terakki'nin ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey'e göre vergi "*milletin umumi masraflarını ve ortak taahhütlerini karşılayabilmek için her şahsın hissesine isabet eden kısımdır*". Cavid Bey mükelleflerin vergi borçlarını ödememesini büyük bir hırsızlık saymış ve vergi borcunun tüm borçlardan önce ödenmesi gerektiğini savunmuştur. Cavid Bey dolaylı ve dolaysız vergi ayırımını yaparak dolaysız vergilerin daha adil, daha kolay ve daha masrafsız olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca bir devletin gücünün vergi mükelleflerinin gücüyle doğru orantılı olduğunu beyan etmiştir (Cengiz, 2012:103-104). İttihatçılar mali yapıyı düzeltmek ve savaşların maliyeye etkisini azaltabilmek için Balkan savaşlarından hemen önce Harp vergisi için çalışmalara başlamıştır (Tanin Gazetesi, 1912). Bu çalışmalar neticesinde 13 Ağustos 1912'de harp vergisi yürürlüğe girmiştir. Bu yeni vergi ile olağanüstü şartlarda olan Osmanlı Devleti'nin harp masrafları karşılanmaya çalışılmıştır. Harp vergisi ile gelen değişiklikler şu şekildedir (Arslan, 2016:76):

- Bina ve temettü vergileri dörtte bir nispetinde artırılmıştır.
- Her türlü maaş ve yardımlardan 300 kuruşu muaf olmak üzere %3 vergi alınacağı belirtilmiştir.
- Tuz fiyatına 10 para zam yapılmıştır.
- Rakı imalatından alınan vergiler bir kat artırılmıştır.
- Askerlik için verilen bedel-i nakdi miktarı 10 lira artırılmıştır.
- Harcirağların miktarına göre %5 ve %10 tevkifat uygulanacağı belirtilmiştir.

İttihatçıların reformist çabalarına rağmen yabancılara verilen imtiyazlardan dolayı itttihatçılar vergilemede adaleti tam olarak sağlayamamıştır. Kentlerde yabancılardan vergi toplanamadığı için Osmanlı halkından da vergi alınamamış, böylece kentler vergiden muaf tutulmuş, taşrada Anadolu köylüsünün ödediği vergi İstanbul'daki yabancı sermayeli şirketlerin ödediği verginin kat ve kat fazlası olarak kayıtlara geçmiştir (Toprak, 2017:398).

Tablo-4: Köy Ve Kentlerdeki Vergi Yüğü (Milyon Kuruş)

	1897/1898	1908/1909	1909/1910	1911/1912
Köylünün Vergi Yüğü				
Aşar Vergisi	513	675	775	816
Ağnam Vergileri	205	180	205	211
Arazi Vergisi	129	122	133	153
Musakkafat (Bina)Vergisi	35	46	41	48
Damga Resmi	12	13	23	25
Tarik (Yol) Bedeli	12	42	22	47
Orman Hasılatı Resmi	1	13	3	5
Toplam	907	1090	1205	1305
Kentlerin Vergi Yüğü				
Temettü (Kazanç) Vergisi	34	41	47	38
Musakkafat (Bina) Vergisi	72	92	82	94
Damga Resmi	12	13	23	25
Tarik(Yol) Bedeli	4	13	8	16
Harç	1	1	1	1
Maden Resmi	5	5	5	4
Toplam	128	165	166	178

Kaynak: (Eldem, 1970:245-246).

Tablo-4 incelendiğinde vergi yükünün çok büyük bir kısmının köylülere yüklendiği görülmektedir. Bunun iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi Osmanlı ekonomisinin tarıma dayalı olması, ikincisi ise kentlerde yaşayan yabancıların imtiyazlarıdır. Osmanlı köylülerin tüm gelirlerini vergilendirmeye çalışmış buna karşın kentlerdeki kazançları ise neredeyse istisna bırakmıştır. Tarımdan alınan aşar vergisinin tüm vergiler içindeki oranının %50'leri geçmesi köylünün üzerinde büyük bir baskı unsuru oluşturmuştur. Toplam vergi gelirleri içinde köylerden alınan ağnam vergisi tek başına kentlerden alınan tüm vergiler toplamından daha fazla yer tutmuştur.

İttihatçılar meşrutiyetin ilanı ile birlikte mali düzenlemelere gitmiş, israf ve yolsuzluğun önüne geçmeyi amaçlamıştır. İttihatçılar harcamaların şatafata ve gösterişe değil yatırımlara aktarılmasını sağlamıştır. Örneğin Cavid Bey, Maliye Bakanlığı döneminde 800 olan bakanlık çalışan sayısını 400'e düşürmüştür. İlk kez Cavid Bey döneminde Maliye Bakanlığı devlet bütçesini hazırlayıp Meclise takdim etmiştir (Karbi, 2020:357).

Tablo-5: Giderlerin Türlerine Göre Dağılımı (1905-1917)

Gider Türü	1905-1906		1916-1917	
	Bin Kuruş	(%)	Bin Kuruş	(%)
Toplam Giderler	2.196.223	100	3.972.472	100
Askeri Harcamalar	794.107	36,2	1.208.966	30,4
İç İşleri	138.225	6,3	174.883	4,4
Dış İşleri	25.040	1,1	36.409	0,9
Sultanın Harcamaları	92.226	4,2	51.992	1,3
Maliye	135.033	6,1	446.472	11,2
Borç Yönetimi	716.297	32,6	1.058.912	26,7
Sağlık	9.721	0,4	24.127	0,6
Adalet	79.514	3,6	112.774	2,8
Bayındırlık-Ulaştırma	82.971	3,8	171.374	4,3
Eğitim	1.151	0,1	104.323	2,6
Vakıflar	17.084	0,8	36.889	0,9
Sosyal Güvenlik	75.449	3,4	529.553	13,3
Diğer	29.405	1,3	15.798	0,4

Kaynak: (Güran, 2003: s15).

Asker kökenli olan İttihatçılar kritik askeri harcamalar yapmış, bir yandan orduyu modernize ederken diğer yandan israfı engellemiştir. 1905-1906 yıllarında askeri harcamaların toplam harcamalar içindeki oranı %36,2 iken bu rakam 1916-1917 yıllarında %30,4'e düşürülmüştür. İttihatçılar sultanın harcamalarını sınırlandırmış, maliyenin bütçesini artırarak mali denetim ve etkinliği sağlamaya çalışmıştır. 1905-1906 yıllarında borç yönetimi için ayrılan tutar toplam harcamaların %32,6'sı iken bu oran 1916-1917 yıllarında %26,7'ye düşürülmüştür. Sağlık ve bayındırlık alanında projeler geliştirilmiş ve kaynak tahsis edilmiştir.

3.2. Demografik Politikalar Ve Sonuçları

Osmanlı Devleti 19 ve 20. Yüzyılda toprak kayıpları yaşamış, bu kayıplar neticesinde elden çıkan topraklardaki Türkler göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler, demografik ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur.

3.2.1. Balkan Göçleri ve İskan Politikası

Balkan savaşları esnasında Türkler büyük acılar çekmişlerdir. Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkler özellikle Sırp ve Yunan zulmünden kurtulmak ve hayatlarını sürdürebilmek için İstanbul'a doğru göç etmeye başlamıştır. Yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan canlarını kurtarmak için hızlıca güvenli bölgelere ilerleyen göçmenler, Anadolu'ya ulaşmak için ilk olarak Manastır'da toplanmış sonra Selanik'e geçmiştir. Osmanlı Devleti göçmenlerin yurda nakli için gemiler göndererek onları İstanbul, İzmir ve Antalya limanlarına sevk etmiştir (Kaya, 2013:2-3).

Balkanlardan gelen muhacirler İstanbul'da büyük bir sefalet ve acı içerisinde kalmıştır. Hem kargaşayı önlemek hem de muhacirlerin hayatlarını düzene sokmak adına İttihat Terakki yönetimi iskân politikasını hayata geçirmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey iskân politikasını mecliste şu şekilde dile getirmiştir; "*Efendim, malumu aliniz Balkan Harbini*

müteakip Memlekete birçok İslam muhacir gelmeye başladı. Miktarı o kadar kesiftir ki, Memleketin asayiş ve inzibatını haleldar edebilecek bir dereceyeydi. Bunların bir an evvel vilayata sevk ve iskânı lüzumu ve zarureti görüldü ve kendi bütçesi dairesinde bulunan para ile o maksadı kısmen Hükümet temin etti....” (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi: 1331: 572). Talat Bey muhacirlerin iskânı için gerekli çalışmaları yaparak önemli bir iskan politikası başlatmıştır.

Tablo-6: Balkan Savaşları Sonrası Muhacirlerin Bölgelere Göre İskânı

Bölge	Nüfus	Hane
Adana	6.381	1.276
Ankara	9.335	2.111
Aydın (İzmir)	145.320	29.128
Edirne	81.542	17.368
Erzurum	6	1
İstanbul	3.609	959
Halep	10.504	2.099
Hüdavendigâr (Bursa)	18.317	4.650
Suriye	3.187	637
Sivas	10.805	2.169
Kastamonu	88	16
Konya	3.511	638
Mamuretülaziz (Elazığ)	242	48
Van	27	5
Eskişehir	6.771	1.153
Bolu	9.088	1.236
Canik	566	118
Çatalca	3.875	619
Karesi	5.932	1.493
Kal'al Sultaniye (Çanakkale)	14.687	2.961
Kayseri	1.445	328
Menteşe (Muğla)	855	171
Toplam	339.074	62.704

Kaynak: (Bardakçı, 2022:39).

İttihat ve Terakki yönetimi Balkanlar'dan gelen muhacirleri Anadolu'ya homojen bir şekilde iskân etmeyi amaçlamıştır. İskân politikasında Aydın (İzmir) öncelikli tutulmuş ve 145.000 muhacir bu bölgeye iskân edilmiştir. Aydın'da Rumların azımsanmayacak nüfus yoğunluğu ve etkinliği, Aydın'ın öncelikli il tutulmasını gerektirmiştir. Aydın'dan sonra en fazla muhacirin yerleştirildiği bölge Edirne olmuş, Edirne'ye 80.000 muhacir iskân edilmiştir. Edirne'nin Balkanlar'a coğrafi olarak yakınlığı, muhacirlerin iskân edilmesinde etkin faktör olmuştur.

İttihat ve Terakki yönetimi uyguladığı iskan politikasıyla, muhacirleri terk edilmiş veya tarımsal olarak verimli topraklara yerleştirmiş, bu sayede hem terk edilmiş bölgelerin imara açılmasını hem de işlenmeyen toprakların işlenerek üretimlerinin artırılmasını hedeflemiştir. Balkanların elden çıkması ve bu bölgeden gelen göçler Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeninde değişimlere yol açmıştır. İskân siyaseti sayesinde tarımsal üretim artmıştır. Tarımsal üretimin artmasının en önemli nedeni göçmenlerin tarımda modern usulleri kullanmalarıdır. Balkanlar'da yaşayan Osmanlı vatandaşları Anadolu'da yaşayan vatandaşlara göre üretimde daha modern tekniklere hâkimdiler (Baytal, 2018:20-23). Gelen göçmenler sadece tarımın değil sanayi ve ticaretin de gelişmesinde etkin rol oynamışlardır.

Balkanlar'da ticaretle uğraşıp Anadolu'ya göç edenler Anadolu'daki Rum tacir tekeline son vermişlerdir.

Göçmenler bilgi ve tecrübelerini Anadolu'ya aktarmışlar ve Anadolu'nun yeniden inşası konusunda önemli rol oynamışlardır. Göçmenler sayesinde Anadolu'da rekabet ortamı sağlanmıştır. Rekabet ortamıyla birlikte üretimde kalite ve verimlilik artışları meydana gelmiştir. Yaşanan bu göçler sonrasında Anadolu demografik olarak daha homojen bir yapı kazanmış ve bölgede Türk ağırlığı artmıştır. Balkanlardaki yaşanan zulümlerden sonra Osmanlılık düşüncesi tamamen çürümüş, Türkçülük düşüncesi öne çıkmıştır (Yıldırım, 2012:90).

3.2.2. Ermeni Olayları

Ermeniler yüzyıllar boyunca Osmanlı topraklarında Türklerle birlikte huzur içinde yaşamış fakat 19. Yüzyılda milliyetçilik akımı nedeniyle bağımsız bir devlet kurma hayaline kapılmış ve emperyalist devletlerin destekleri ile isyanlar çıkarmışlardır.

3.3.2.1. Ermeni Tehcirine Giden Süreç

Ermeniler özellikle 93 harbinden sonra batılı devletler tarafından silahlandırılmış ve isyanlara teşvik edilmiştir. 1890 yılında Erzurum ve civarında ayaklanmalar başlamıştır. 1893 yılında Merzifon'da askerlerimize ateş açılmış ve 25 askerimiz şehit edilmiştir. 1894 yılında Tokat'ta posta arabası soymaya yeltenmişler ve bir jandarmayı şehit etmişlerdir. Çıkan olayların en büyüğü Sason'da (Batman) vuku bulmuştur. Sason'da Ermeni teröristler Mihran Damadyan ve Hamparsum Boyacıyan tarafından halk isyana teşvik edilmiş ve bir ayaklanma meydana gelmiştir. Üç bin ermenin katıldığı bu isyan hareketi güvenlik güçleri tarafından bastırılmış, huzur ve güven ortamı tesis edilmiştir. Bastırılan isyan sonrası Avrupa basını öldürülen Ermenilerin sayılarını abartarak Osmanlı'ya baskı kurmaya ve Osmanlı'yı yıpratmaya çalışmıştır (Yılmaz, 2014:2838-2839).

Ermeni çeteler özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Müslüman Türk halkına zulümler uygulamışlardır. Bu zulümler muntazam bir şekilde planlanmıştır. Katliam yapacakları bölgeden Hristiyan halkı uzaklaştırmışlar ve daha sonra köylerde kalan Türkleri toplu bir şekilde katletmişlerdir. Katledilen halkın bütün eşya ve hayvanları yağmalanmıştır (Karadeniz ve Kara, 2010:1556). Ülke bir yandan cephede savaşırken bir yandan da eli silahlı Ermeni komiteleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Ermenilerin yaptıkları karşısında daha fazla anlayış gösteremeyen İttihat ve Terakki hükümeti hazırlıklara başlamıştır. Çalışmalar neticesinde 26 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nezareti Sadarete tehcirin gerekçelerini izah eden bir tezkere göndermiştir. Tezkere 27 Mayıs günü tartışılmış ve tehcir kabul edilmiştir (Memmedli ve Memmedli, 2018:348).

3.2.2.2. Ermeni Tehciri ve Sonuçları

Tehcirin ana amacı dört bir cephede savaşan Osmanlı ordusunun lojistik yollarını kesen Ermenileri dağıtmaktır. Bu sebepten dolayı zorunlu bir şekilde göçe tabi tutulan Ermeniler savaş bölgesinden uzaktaki Suriye, Şehri-Zor bölgelerine göç ettirilmiştir. Sevkin kolay ve güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamak adına ana yollar ve demir yolu tercih edilmiştir. Güvenliğin sağlanabilmesi için göçmenler en fazla 2000 kişilik gruplar halinde sevk edilmiştir (Halaçoğlu, 2004:10).

Tehcir sürecinde sevk ve iskânın nasıl ve ne koşullarda gerçekleşeceği ile ilgili hükümet tarafından bir talimatname yayınlanmıştır. 15 maddeden oluşan talimatnamede göçe tabi tutulan Ermenilerin nasıl ve nerelere sevk edileceği, sevk edildikleri yerlerdeki arazi tahsisleri

ve iaşeleri detaylı bir şekilde planlanmıştır (Halaçoğlu, 2006:52-53). Sevk sürecinde bazı aksaklık ve olumsuz durumların yaşanması dönem şartları değerlendirildiğinde gayet tabiidir. Osmanlı bir tarafta cepheye savaşırken, diğer tarafta ise tüm Osmanlı halkının iaşesi ile meşgul olmuştur. Bu olağanüstü şartlarda dahi isyancı Ermenilerin tehcirinde gerekli önlemler alınmıştır. Merkezden gelen talimatları uygulamayan ve sevk sırasında görevini ihmal eden 1397 kişi Divan-ı Harb'te yargılanmış ve gerekli cezalar tatbik edilmiştir (Türkdoğan, 2006:104-105).

Osmanlı'da cihan harbi sırasında hastalıklar ve tarımsal üretimin savaş koşullarında azalmasına bağlı beslenme yetersizliğinden dolayı 3 milyon kişi ölmüştür. Harp döneminde ölen Ermenilerin de büyük bir kısmı açlık ve hastalıktan ölmüştür. Bu şartlara ilaveten Kürt eşkıyaların da Ermenileri öldürmelerine rastlanmaktadır. Kürt eşkıyaların Ermenilere saldırma sebebi sevk başlamadan önce Ermenilerin bölgede yaptıkları katliamlardır (Halaçoğlu, 2006:73). Ermenilerin sevk sırasında kayıpları incelendiğinde 7.000 civarında Ermeni'nin, Kürt eşkıyalar tarafından öldürüldüğü gözlenmektedir. Sevk sırasındaki Kürt eşkıya baskınları için hükümet gerekli tedbirleri almış ve ihmalleri olan memurlar yargılanmıştır. Sevk sırasında tüm dünyayı etkisi altına alan salgın hastalıklar sebebiyle de yüz bin Ermeni hayatını kaybetmiştir. Buna ilaveten sevk ve iskân kanunu dışında kalan fakat kendi istekleri ile Kafkasya bölgesine göç eden Ermeni kabileleri ise iki yüz bin kayıp vermiştir. Toplamda bu dönemde Anadolu ve Kafkasya'da hayatını kaybeden Ermeni sayısı üç yüz bini bulmaktadır. Bu rakam çok yüksek görünse de Avrupalı devletlerde de durum farklı değildir. Aynı yıllarda İtalya'da 274 bin, Almanya'da ise 187 bin insan aynı sebeplerden hayatını kaybetmiştir (Halaçoğlu, 2006:20-21).

Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti göçe tabi tutulan Ermenilerin geri gelmelerine olanak sağlayan bir kararname yayınlamıştır. Sevr'in hemen öncesinde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni sayısı 644.900'dür. Osmanlı'ya ait 20 Mart 1919 tarihli bir belgede 232.679 Rum ve Ermeni'nin geri dönüş yaptıkları, evlerinin ve eşyalarının iade edildiği bilgisi yer almaktadır (Halaçoğlu, 2006:89-90). Bu dönemki gerçekleşen göçler neticesinde 1918 yılında Anadolu'daki Ermeni nüfusu 1914 yılında göç başlamadan önceki düzeyine ulaşmıştır. 1914 yılında Anadolu'da 774 bin Ermeni yaşarken, 1918 yılında 794 bin Ermeni yaşamaktadır. Tehcir gereği gönderilen Ermenilerin büyük bir kısmı geri dönmüştür (Şenol, 2006:76).

3.3. Sosyal Politikalar Ve Sonuçları

İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikaların en önemli sosyal sonuçları kadınlara yönelik pozitif politikalar ve milli burjuvazinin oluşturulmasıdır.

3.3.1. Kadınlara Yönelik Politikalar

İttihat ve Terakki yönetimi kadınların modernleşmesini ve çalışma hayatında etkin rol almasını benimsemiştir. İttihat ve Terakki yönetimine kadar kadınlar çalışma hayatında sadece öğretmenlik yaparken, bu süreçten sonra kadınların aktif iş yaşamına geçmeleri teşvik edilmiştir. Kadınların ticarete başarı gösterebilmeleri adına İnas Darülfünun'da Ticaret Mektebi Alisi ismiyle bir şube kurulmuş ve kadınlara ticaret dersleri verilmiştir. Bu sayede İttihatçılar kadınları eğiterek ticari yaşama adapte etmeye çalışmış, bu çabalar neticesinde kadınlar farklı sektörlerde iş hayatına atılmıştır (Aydın, 2015:87). Kadınların çalışma hayatına yönlendirilmesi, iş hayatına hızlıca adapte olmalarına neden olmuştur. Eğitim olanakları kız öğrencileri de kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmış, kız okulları, sanat okulları ve kadın eğitim merkezleri açılmıştır (Lewis, 2020:311).

8 Ekim 1917 tarihinde “Aile Hukuku Kararnamesi” yürürlüğe girmiştir. Kararname evlilik ve boşanma süreçlerinin resmi bir şekilde yapılmasını ve devlet kontrolünü öngörmüştür. Ayrıca evlilik yaşlarına da sınırlama getirilerek kadınlarda 17, erkeklerde ise 18 yaş sınır olarak belirlenmemiştir. Çok eşliliğe sınırlama getirilmiş, erkeklerin ikinci bir hanımla evlenmesi ilk eşinin rızasına bağlanmıştır. Kararnamede çocuk büyütme ve nafaka gibi husulara da yer verilmiştir (Kurnaz, 1991:60).

3.3.2. Milli Burjuvazinin Oluşturulması

Osmanlı imparatorluğunda burjuva sınıfı Avrupa’daki gibi doğal bir süreçle gerçekleşmemiştir. Avrupa’da burjuva sınıfı sanayi devrimi sonrası kendiliğinden meydana gelirken, Osmanlı’da burjuva sınıfı devlet eliyle oluşturulmaya çalışılmıştır (Ersoy, 2018:1559-1560).

İttihatçılar, Türklerin ekonomiyi kontrol altında tutması gerektiğini, burjuva sınıfı meydana getirmeden imparatorluğun modernleşmesinin mümkün olmadığını düşünmüştür. Ziya Gökalp, Türklerin imparatorluk içerisinde genellikle tarım ve memuriyetle ilgilenmelerini eleştirerek sadece köylü ve memurdan bir ulus olamayacağını, burjuva sınıfı olmadan ulusun güçsüz kalacağını şu şekilde vurgulamıştır: “*Hâlbuki zihni melekelerin, irade ve seciyenin inkişaf ve tekâmülü sanayi, imalat gibi faal meşgalelerle, ticaret ve serbest sınıflar gibi iktirahi hareketlerle husule gelir. Bundan dolayıdır ki köylü ve memur sınıflarına inhisar eden bir kuvvetten teşkilat yapmak iktidarı münselib olur... Memleketimizde kuvvetli bir hükümet teessüs edememesi, Türklerin iktisadi sınıflardan mahrumiyeti yüzündendir. Hangi millette hükümet, iktisadi sınıflara istinad ederse orada hükümet gayet kuvvetli olur...*” (Vural, 2016:111-112)

Dönemin aydınları, halkı yerli malı ürünler kullanmaları ve Türk tacirleri desteklemeleri konusunda yazılar yazmıştır. Celaleddin Sudi Bey’in yerli malının kullanılması için yazdığı yazının içeriği şu şekildedir: “*Ecnebilerin yaldızlı fantazi eşyalarını, hile ve terkipleri muzur ve sıhhati ihlal eden ve memleketlerinde satılamayıp gönderilen ürünlerini almamayı taahhüt edelim. Bu hususta Avrupa’ya bir daha gelmemek üzere verdiğimiz para büyük bir yekün teşkil ettiğinden dolayı bizde zaruret gittikçe ziyadeleşiyor.... Bizim bin meşaggatle kazandığımız paralarla ecnebler mesut yaşıyorlar. Halbuki köylülerimiz odun yerine tezek yakıp ağaç köküş yiyor çöllerde arpa arıyorlar.... Bundan böyle ecnebi malı kullanmakla bu toprağı lekedar etmeyelim. Mecbur olmadıkça ecnebilere para vermeyelim. İktisad edelim ve paralarımızı öz Osmanlı kumpanyalarına sigorta edelim...*” (Toprak, 2017:688-689). Bu bağlamda gazeteler halkı milli tacirlere yönlendirmiştir. Yerli ürünlerin reklamı yapılmış, milli iktisat bilinci halka aktarılmaya çalışılmıştır.

1908–1918 sürecinde yaşanan gelişmeler iktisadi alandaki dini ve etnik yapının devlet eliyle değiştirilmesine neden olmuştur. Meşrutiyetin ilanından itibaren milli iktisat ve yerli malı kullanımı konusunda bilinçlenen halk, yaşanan siyasi olaylara iktisadi tepkiler vermeye başlamıştır. Sivil boykot hareketleri Müslüman Türklerde aynı türden bir yapının birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhakı ve Girit’in Yunan işgali hadiselerine halk tepkisini boykotlarla ifade etmiştir. Osmanlı topraklarını işgal eden ülkelerin mallarının alınmaması konusunda protestolar düzenleyen vatandaşlar, halkı yabancı mallar yerine yerli ürünlere teşvik etmişlerdir (Akkuş, 2008:127).

3.4. Siyasal Politikalar Ve Sonuçları

İttihat ve Terakki meşrutiyeti ilan ettirmiş ve bu sayede siyasal yönetimde değişimler meydana gelmiştir. İttihatçıların mecliste olduğu 1908-1918 döneminde siyasal politikaların önemli sonuçları olmuştur.

3.4.1. Demokrasi Bilincinin Oluşturulması

İkinci Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Abdülhamid'in yönetimine son veren İttihat ve Terakki, meclisin bir daha kapanmasının önüne geçmek adına 1909 yılında Kanuni Esasi'de değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler neticesinde meclis daha güçlü hale gelmiş, meşrutiyet yönetim daha da güçlenmiştir (Tunaya, 2009:157-158).

1908 yılından itibaren siyasi partiler kurulmaya başlanmıştır. Nitekim 1911 yılında İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmek amacıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuştur. İtilafçıların amacı meşrutiyet öncesi düzene geri dönmektir. Osmanlıda 1908 yılında başlayan özgürlük ve hoşgörü ortamı yavaş yavaş sert muhalefete doğru evrilmiştir. Siyasi partilerin birbirlerine düşmanca bakmaları demokrasiye zarar vermiştir. 1912 yılında gerçekleştirilen seçimler ve 1913 yılında gerçekleşen Bab-ı Ali Baskını demokrasimize sekte vurmuştur. Yaşanan bu gelişmeler İttihat ve Terakki'yi tek parti konumuna sürüklemiş ve parti 1918 yılına kadar tek parti iktidarı olarak faaliyetlerine devam etmiştir (Haytaoğlu, 1997:47). Eli sopalı seçimler olarak ifade edilen 1912 seçimleri bu yönüyle negatif bir etki oluştururken, seçime birden fazla siyasi partinin katılması demokrasi bilinci açısından önemlidir (Kaan, 2021: 354).

3.4.2. İstanbul'un İşgal Süreci ve Mebusan Meclisinin Kapatılması

Cihan harbinin son zamanlarında Osmanlı'nın ve İttifak Devletleri'nin savaşın kazanılabileceğine dair ümitleri yok olmuştu. Gazetelerde barış yapılmasının gerekliliği üzerine yazılar yazılmıştı. Bu yazıların en dikkat çekenini ise İkdam Gazetesinin 28 Ağustos 1918 tarihli manşeti idi: "Günde yedi bin kişi ölüyor, bu hal karşısında barışa engel ne?" (İkdam Gazetesi, 1918).

29 Eylül 1918 tarihinde Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi Osmanlı için son ümidin de yok olmasıydı. Çünkü Bulgaristan, Osmanlı ve Almanya arasındaki kara bağlantısını sağlıyordu. Bulgarların çekilmesiyle Osmanlı'nın lojistik desteği de kesilmişti ve bu şartlarda savaşın devam etmesi olanaksızdı. 5 Ekim 1918'de Talat Paşa ateşkes talebinde bulundu. Fakat bu talebe cevap bile verilmedi çünkü İngilizler; Filistin, Şam ve Beyrut'ta hızla ilerliyorlardı. Amaçları barış anlaşması imza edilene kadar istedikleri toprakları ele geçirmektir (Kaştan, 2019:197-198). Osmanlı hükümetinin baskısı ve talepleri sonucunda 26 Ekim 1918 tarihinde Mondros'ta barış görüşmeleri başlamış ve görüşmeler neticesinde 30 Ekim 1918 tarihinde ağır şartlarda barış sağlanmıştır (Çelik, 2013:124-125). 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf devletlerince İstanbul resmen işgal edilmiştir. İşgal erken saatlerde başlamış, planlanan birçok alan işgal edilmiş ve sıkıyönetim ilan edilmiştir. Meclis İngilizler tarafından basılmış Rauf Orbay ve Kara Vasıf Beyler başta olmak üzere çok sayıda kişi Malta'ya sürülmüştür (Erdem, 2005:679-684).

İstanbul'un işgali ve meclisin kapanmasından sonra devletin 3 temel erkenden yasama erki ortadan kalkmıştır. Meclisin kapanması Mustafa Kemal Paşa ve Heyeti Temsiliye'ye meclisin Ankara'da toplanma imkânını tanımıştır. Mustafa Kemal Paşa dağıtılan meclis üyelerini de Ankara'ya davet ederek milli bir meclis toplayacağını tüm yurda duyurmuştur (Özdemir, 2000:98-99).

3.4.3. Milli Mücadele Süreci

İttihat ve Terakki'nin on yıl süren iktidarı ateşkes anlaşması ile son bulmuş ve Osmanlı toprakları işgale uğramıştır. İttihatçıların planlarına göre savaş kaybedilirse Anadolu'da direniş başlayacak ve bu sayede vatanın kurtuluşu ve bağımsızlığı sağlanacaktı. Bu kapsamda hazırlıklar yapılmış, Teşkilatı Mahsusa Başkanı Kuşçubaşı Eşref Beyin Salihli'deki çiftliğine silah, para ve tahıl stoklanmıştır. Anadolu'nun iç kesimlerinde örgütlenmeler yapılmış ve direnişin yöneticileri belirlenmiştir. Ecevid ormanlarında, Sille dağlarında, Toroslarda, Pozantı'da, Ankara Kalesinde, Bozdağ ve Madran'da silah ve cephane depolanmıştır. Yapılan bu hazırlıkla direniş hareketinin elli yıl devam edebileceği düşünülmüştür (Demirbaş, 1999:93-94).

Direniş örgütleri içerisinde Enver Paşa tarafından kurulmuş olan Teşkilatı Mahsusa büyük önem arz etmektedir. Mütareke döneminde kurulan örgütler genellikle Teşkilatı Mahsusa içerisinden doğmuştur. İtilaf devletleri İstanbul ve Anadolu arasındaki istihbarat ve lojistik desteğini önlemek istemiş, Teşkilatı Mahsusa üyeleri ise bütün engellemelere karşın Anadolu'ya lojistik ve istihbarat desteği sağlamıştır. Bu dönemde direnişe büyük katkı sağlayan bir diğer örgüt ise Karakol Cemiyeti'dir. Karakol Cemiyeti Enver ve Talat Paşaların teklifleri ile Kara Kemal ve Kara Vasıf Beyler tarafından kurulmuştur. Mondros anlaşmasından kısa bir süre sonra kurulan bu cemiyetin amacı İttihatçıları bir arada toplayarak direniş hareketine destek vermektir. Karakol Cemiyeti yurdun dört bir yanında teşkilatlanmayı temel prensip olarak edinmiştir. Cemiyet 1920'den itibaren isim değiştirerek Zabitan grubu adıyla faaliyetlerine devam etmiştir. Zabitan grubu teşkilatlanmasına gümrük memurları ve silah deposu görevlilerini katarak, Anadolu'ya silah sevkiyatlarını gerçekleştirmiştir (Türkmen, 2001:241-244).

Milli mücadele temel olarak milliyetçilik ekseninde gerçekleşmiştir. Milliyetçiliğin güçlenmesinde en etkili faktör İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Fakat milliyetçilik İttihat ve Terakki'yi aşarak İttihatçı olmayan aydınlar tarafından da benimsenmiştir. Milli direniş hareketi hem milliyetçi aydınlar hem de İttihatçı kadrolar tarafından gerçekleştirilmiştir. İttihatçıların benimsediği ve bir disiplin haline gelmesini sağladıkları milliyetçilik, vatanın kurtulmasında öncü olan kadroyu birleştiren düşünce olmuş ve bu kadro Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur (Demirbaş 1999:95).

4. SONUÇ

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk tarihindeki yeri ve önemi şüphesiz büyük önem arz etmektedir. Kökleri Yeni Osmanlılar ve Jön Türklere dayansa da kısa sürede ülke çapında hızla teşkilatlanmaları takdire şayandır. İttihatçılar Osmanlı İmparatorluğu'nu düştüğü darboğazdan kurtarmanın ilk yolu olarak 2. Abdülhamid'i tahttan indirmek olarak görmüştür. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ülkede tekrar seçimler yapılmış ve demokrasi bilincinin temelleri atılmıştır. İttihatçılar iktidarı tam olarak ele aldıkları 1913 yılından itibaren iktisadi ve mali politikalarını uygulamaya çalışmış, ticaretin millileşmesi, sanayileşmenin artırılması için teşvik programları uygulamışlardır. Tarımda makineleşmenin hızlanmasını sağlamış, vergi yükünü ise adil bir şekilde tabana yaymayı amaçlamışlardır. İktisadi ve mali politikaların uygulama sürecini sekteye uğratan durum ise 1. Dünya Savaşı'dır. İttihatçılar yönetimi devraldıktan kısa bir süre sonra patlak veren savaş, modernleşme politikalarının tam anlamıyla uygulanmasının önüne geçmiştir.

İttihat ve Terakki yönetimi Balkan Savaşları neticesinde meydana gelen büyük göç dalgalarını muntazam bir şekilde iskân ederken patlak veren Dünya Savaşı, Ermeni olaylarını da tetiklemiştir. Savaş sürecinde ikinci bir iskân politikası olarak mecburi nedenlerle Ermeni

Tehciri gerçekleştirilmiştir. Ülke dört bir cephede savaşırken doğuda ve batıda meydana gelen iki büyük göç ve iskân politikasını tamamlayan İttihat ve Terakki yönetimi nüfus politikaları açısından büyük bir sınavı başarıyla tamamlamıştır. İttihat ve Terakki'nin politikalarının en büyük sonucu modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıdır. Yeni kurulan cumhuriyet yıllarca İttihat ve Terakki'nin iktisadi ve mali politikalarını sürdürmeye devam etmiştir.

5. KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1999). İttihat ve Terakki (1908-1914). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akkuş, T. (2008). Bir iktisadi siyasa projesi: milli iktisat ve Bursa. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 16, 119-141.
- Akşin, S. (2009). Jön Türkler ve İttihat Terakki. İstanbul: İmge Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1997). 19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914). Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2020a) 19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914), İstanbul: Kronik Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2020b). 20. yüzyıl siyasi tarihi. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Arslan, C. B. (2016). Birinci Dünya Savaşı ve harp vergisi. *Akademik Bakış Dergisi*, 57, 73-83.
- Atatürk Ansiklopedisi, (2022). Milli Türk Ticaret Birliği, (Erişim) <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-turk-ticaret-birligi/> 03 Aralık, 2022
- Avcıoğlu, D. (1998). Türkiye'nin düzeni. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aydın, H. (2015). Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de kadın. *Current Research in Social Sciences*, 1(3), 84-96.
- Ballı, E. (2017). Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki'nin şeker politikası. *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2, 13-14.
- Bardakçı, M. (2022). Talât Paşanın evrak-ı metrukesi. İstanbul: Turkuvaz Yayıncılık.
- Baytal, Y. (2018). Balkanlardan anayurda yapılan göçler ve Türkiye açısından sonuçları (1912-1925). *Turkish Studies Dergisi*, 13, 13-18.
- Cengiz, S. A. (2012). Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey dönemi (1908-1926) iktisadi mali görüş ve uygulamaları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Coşkun, Y. (2015). 1908-1918 Millî İktisat Dönemi üzerine bazı notlar. Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yılında meşrutiyet'ten cumhuriyet'e vatan savunması (127-139). Ankara: Koleksiyoncular Derneği, Mattek Matbaacılık.
- Çavdar, T. (1991). İttihat ve Terakki. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelik, A. (2013). Mondros Mütarekesi öncesinde Osmanlı kamuoyunda sulh tartışmaları. *Tarih Dergisi*, 56, 87-127.
- Demir, Y. (2012). Jön Türkler ve siyasetlerine yönelik farklı bir algılama: muhafazakârlar. 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 1(2), 105-121.
- Demirbaş, O. (1999). İttihat Terakki Cemiyeti ve milli mücadele. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Eldem, V. (1970). Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tektik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eldem, V. (1994). Harp ve mütareke yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erdem, Ş. C. (2005). İtilâf devletlerinin İstanbul'u resmen işgali ve faaliyetleri. Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, 21(62), 677-693.
- Erdoğan, M. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk iktisat düşüncesinde tarım ve kalkınma. Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu. Şanlıurfa: 12-14 Nisan.
- Ersoy R. (2018). Kültür, siyaset ve milli burjuvazi. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 9(16), 1547-1565.
- Gökbunar, A. R. (2006). Osmanlı'dan Cumhuriyete mali sistemdeki değişimlerin toplumsal yapı üzerine etkisi. H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 24(2), 177-203.
- Gökbunar, R. & Bursalıoğlu, S. (2012). Âşar vergisi uygulamasının sosyo-ekonomik sonuçları. K. Çelebi (Editör), Mali sosyoloji üzerine denemeler (61-96). Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları.
- Gözcü, A. (2016) I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin gündelik hayatından kesitler. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVI(32), 133-169.
- Güran, T. (2003). Osmanlı malî istatistikleri bütçeler 1841-1918. Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Halaçoğlu, Y. (2004). Ermenilerin Suriye'ye nakli: sürgün mü, soykırım mı? belgeler. Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2006). Sürgünden soykırıma Ermeni iddiaları. İstanbul: BKY Yayınları.
- Haytaoğlu, E. (1997). Türkiye'de demokratikleşme süreci ve 1945'te çok partili siyasî hayata geçişin nedenleri (1908-1945). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3, 46-56.
- İkdam Gazetesi, (1918). 28 Ağustos.
- Kaan, O. (2021). II. Meşrutiyet dönemi siyasal gelişmelerinin Türkiye demokrasi tarihine etkileri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, 10(1), 345-368.
- Karadeniz, Y. & Kara, H. (2010). Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumu ve Kağızman'da Ermeni Mezalimi (1918-1920). Turkish Studies, 5(3), 1543-1565.
- Karbi, B. (2020). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milli iktisat siyaseti ekseninde Almanya'nın Osmanlı nüfuz politikası. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 67, 347-368.
- Kasalak, K. (2012). Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de sanayileşmeye etkileri. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, 27, 65-79.
- Kaştan, Y. (2019). Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Alman basınında yansıması (ekim-kasım 1918). Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 6, 89-211.
- Kaya, M. (2013). Balkan savaşları sırasında Anadolu'ya göçler ve karşılaşılan sorunlar. History Studies International Journal of History, 5, 1-16.

- Korkmaz, E. (2020). Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nde karaborsa. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 66, 241-279.
- Kurnaz, Ş. (1991). Cumhuriyet öncesinde Türk kadını (1839-1923). Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, İ. (2012). İttihat ve Terakki döneminde Osmanlı ekonomisi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Lewis, B. (2020). Modern Türkiye'nin doğuşu. Çev: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, (1325). 1.Devre, Cilt 1, İçtima Senesi 2, 7 Kânunuevvel.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, (1325). 1. Devre, Cilt 5, İçtima Senesi 1, 18 Haziran.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, (1331). 3. Devre, Cilt 1, İçtima senesi 1, 12 Teşrinievvel.
- Memmedli M., & Memmedli, S. (2018). Doğu Anadolu'daki Ermeni faaliyetleri (1914-1918). Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 2(2), 333-365.
- Örs, O. (2013). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına kadar İttihat Ve Terakki Cemiyeti. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 51, 679-716.
- Özdemir, M. (2000). İstanbul'un işgalini takip eden dönemde Türk milletinin egemenlik haklarını ele almasına yönelik çalışmalar. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 16(46), 89-116.
- Söğütlü, İ. (2010). Jön Türkler ve batılılaşma. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1), 1-28.
- Şenol, K. S. (2006). 1915 Ermen Tehcirinin sosyo-ekonomik boyutları (güzergâh, yardımlar, demografi). İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tanin Gazetesi, (1912). 11 Temmuz.
- Tanin Gazetesi, (1917). 1 Mart.
- Tasviri Efkâr Gazetesi, (1917). 4 Kasım.
- Toprak, Z. (2016). İttihat Terakki ve cihan harbi savaş ekonomisi ve Türkiye'de devletçilik 1914-1918. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Toprak, Z. (2017). Türkiye'de milli iktisat 1908-1918. İstanbul: Doğan Yayınevi.
- Tunaya, T. Z. (2009). Türkiye'de siyasi gelişmeler (1876-1938). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türkdoğan, B. (2006). 1915'ten günümüze tehcir (Türkler ve Ermeniler). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Türkmen, Z. (2001). Mütareke döneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması (1918-1920). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Vural, M. K. (2016). Savaş yıllarında milli bir burjuvazi oluşturma çabası olarak harp zenginleri ve buna yönelik eleştiriler. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVI(32), 109-131.

- Yeşilyurt, Ő. & Tuna, A. (2017). 1926 yılı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası raporu çerçevesinde aşar vergisinin kaldırılması ile ilgili bir değerlendirme. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 33(95), 39-92.
- Yıldırım, S. (2012). Balkan savaşları ve sonrasındaki göçlerin Türkiye nüfusuna etkileri. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 16, 75-92.
- Yılmaz, S. (2014). Birinci Dünya Savaşı'nın 100. yılında Ermeni sorunu, tehcir ve Pontus sorununa genel bakış. Yeni Türkiye Dergisi, 60, 2837-2854.